

POLITIČKA PARTICIPACIJA UČESNIKA PROTESTA PROTIV DIKTATURE

Political Participation of the Participants in the Protests Against Dictatorship

APSTRAKT: Cilj ovog rada je da se utvrdi u kom stepenu su učesnici Protesta protiv diktature bili spremni da se tokom protekle tri godine angažuju u različitim oblicima kolektivne akcije. U skladu sa podelom repertoara akcija na one okrenute prema problemima građana i usmerene prema donosiocima odluka u političkoj sferi i repertoare okrenute prema širim društvenim ciljevima, koju je ponudila Pippa Norris, te korespondirajućim razlikovanjem tradicionalnih i modernih organizacionih struktura (agenasa) putem kojih se vrši organizovanje i usmeravanje kolektivnih aktera, nastojali smo da testiramo hipotezu da će učesnici aprilskih protesta iskazivati relativno visok stepen spremnosti da se angažuju kako u tradicionalnim tako i u savremenim oblicima kolektivnog angažmana. Pored toga nastojali smo da ispitamo tvrdnju da će savremeni repertoari kolektivnih akcija biti snažnije zastupljeni među mlađom populacijom, kao i tezu da će stepen angažmana biti u pozitivnoj vezi sa resursima kojima učesnici u protestu raspolažu (obrazovnim, materijalnim, organizacionim, socijalnim i sl.). Konačno, testirana je hipoteza da spremnost da se participira u građanskim i političkim akcijama raste sa stepenom poverenja u institucije predstavničke demokratije, ali i sa ocenom značaja demokratskog političkog poretka. Hipoteze su testirane na empirijskim podacima dobijenim putem anketnog istraživanja učesnika protesta, obavljenog tokom aprila i maja 2017. godine.

KLJUČNE REČI: politička participacija, repertoari akcija, agensi participacije, poverenje u institucije

ABSTRACT: The aim of this paper is to determine the extent to which participants in the Protests against Dictatorship were ready to engage in various forms of collective action over the past three years. In accordance with Pippa Norris' division of the repertoire of actions on those oriented towards the problems of citizens and directed towards decision-makers in the political sphere and repertoires oriented towards the broader social goals, and with corresponding distinction between the

traditional and modern agencies of collective actions, we tried to test the hypothesis that participants in the Protests against Dictatorship show a relatively high degree of readiness to engage in both traditional and contemporary forms of collective engagement. In addition, we tried to examine the claim that contemporary repertoires of collective actions will be more strongly represented among the younger population, as well as the thesis that the level of engagement will be in a positive relation with the resources that participants in the protest possess (educational, material, organizational, social, etc.). Finally, we tested the hypothesis that readiness to participate in civic and political actions is growing with a degree of trust in the institutions of representative democracy, but also with an assessment of the importance of a democratic political order. The hypotheses were tested on empirical data obtained through a survey of protest participants conducted during April and May 2017.

KEY WORDS: political participation, repertoires of action, agencies, trust in institutions

Uvod

Nakon predsedničkih izbora 2017. godine, na kojima je pobedu odneo kandidat vladajuće Srpske napredne stranke, najpre u Beogradu, a potom i u drugim većim gradovima Srbije, otpočeli su spontani protesti građana (koji su se odvijali pod nazivom *Protest protiv diktature*) zbog sumnje da uslovi u kojima su se odvijali predsednički izbori nisu bili regularni. Protesti su trajali nekoliko nedelja, a repertoar akcija koje su građani preduzimali uglavnom se sastojao od mirnih šetnji i demonstracija ispred institucija vlasti (kao što su Vlada Republike Srbije ili Skupština), odnosno ispred medijskih kuća koje su, kako su učesnici protesta tvrdili, svojim izveštavanjima tokom izborne kampanje doprineli neregularnosti izbora. Protest nije imao zvanične organizatore (iako su postojala neformalna jezgra koja su formulisala zahteve i repertoar akcija), niti su političke partije preuzele kontrolu nad njim. Drugim rečima, čini se da ga je karakterisala labava organizaciona struktura, spontani karakter okupljanja i mobilizacije učesnika (koja je u značajnoj meri počivala na društvenim mrežama), promenljiv sastav i broj građana koji su učestvovali (iako je bila uočljiva dominacija mlađe populacije) i relativno ograničen repertoar akcija koje su preduzimali. Zahtevi učesnika u protestu mahom su bili političkog karaktera, usmereni ka predstavnicima vlasti od kojih je očekivano da obezbede fer uslove izbora i poštovanje demokratskih procedura. S druge strane, s obzirom da su (neformalni) organizatori nastojali da očuvaju decentralizovanu organizacionu strukturu, s jedne strane, odnosno da proteste profilišu kao građanske (a ne kao usko stranačke), s druge, izborom ograničenog repertoara akcija i oklevanjem da se preduzmu radikalniji potezi te isporuču širi politički zahtevi, protesti nisu uspeli da se konstituišu u širi građanski pokret.

Aprilski protesti su, uprkos činjenici da su izgubili na zamajcu pre nego što je stvorena kritična masa i izvršen pritisak na donosiocima političkih odluka,

predstavljali najmasovnije i najdugotrajnije građanske proteste u periodu koji je usledio nakon 2000. godine. Radilo se, pri tome, o obliku kolektivne akcije čiji su učesnici mahom bili mladi, a njegov značaj je bio utoliko veći što je usledio tokom perioda u kojem je bio evidentiran pad izlaznosti na izbore², ali i niska spremnost stanovništva da se angažuje u drugim oblicima kolektivne akcije (Poleti, Lazić & Vukelić, 2016).

Ostavljajući po strani vladajuće stranke, koje raspolazu značajnim materijalnim i organizacionim resursima, ali i represivnim i ideološkim aparatima da izvrše mobilizaciju građanstva za kolektivne akcije usmerene prema očuvanju vlastite dominantne pozicije, aprilski protesti (zajedno sa protestima inicijative *Ne davimo Beograd*, koji su se odvijali tokom 2016. i 2017. godine u Beogradu ili akcijama *Udruženja pokreta slobodnih stanara* iz Niša) su ukazali da neformalni i labavo (fleksibilno) organizovani pokreti i inicijative poseduju znatno veći potencijal pri mobilizaciji građanstva (a posebno mladih) za ostvarenje političkih, ali i širih društveno-ekonomskih ciljeva, nego političke partije i druge formalne organizacione strukture (i to u situaciji u kojoj je zabeležen generalni pad podrške stanovništva političkom pluralizmu – vidi: Pešić & Kasumović, 2016). Imajući pred sobom ovaj uvid, osnovni cilj rada je obeležen nastojanjem da se utvrdi u kojoj meri su učesnici aprilskih protesta tokom proteklih godina bili spremni da se angažuju u različitim oblicima političke ili građanske akcije, odnosno da li su u repertoarima akcija dominirali tradicionalni obrasci participacije, usmereni ka donosiocima odluka iz političke sfere i vođeni zahtevima koji su se odnosili na potrebe građana, ili su pak snažnije bili zastupljeni savremeni oblici participacije usmereni ka ostvarenju širih društveno-političkih ciljeva. S druge strane, nastojali smo da utvrdimo koji agensi preovlađuju u procesima mobilizacije i organizacije kolektivnih društvenih akcija – formalne organizacione strukture (oličene u političkim strankama ili profesionalnim i sindikalnim udruženjima) ili labavi, neformalni i fleksibilni oblici organizacije, tipični za pokrete u savremenim razvijenim zapadnoevropskim društvima.

Teorijski okvir analize

Moderna demokratska društva, kako Pippa Norris (2007: 628) konstatuje sumirajući nalaze brojnih empirijskih istraživanja i zaključke klasičnih studija o političkoj participaciji (pre svega studije Almonda i Verbe /1989/ i Verbe i Niewe /1972/), odlikuju se sledećim karakteristikama: a. učešće na izborima postaje jedina forma političke participacije koja uključuje većinski deo stanovništva; b. u konvencionalnim oblicima participacije, koji zahtevaju intenzivniji angažman (a koji uključuju aktivnosti kao što su, na primer, angažman u okviru političkih

2 Prema podacima Republičke izborne komisije, izlaznost na predsedničkim izborima, održanih 2. aprila 2017. godine, bila je 54.34%, izlaznost na vanrednim parlamentarnim izborima 2016. godine je bila 56.07%, na parlamentarnim izborima 2014. godine 53.09%, na parlamentarnim izborima 2012. godine 57.7%, na parlamentarnim izborima 2008. godine 61.35%, dok je najveća izlaznost zabeležena na izborima 24. septembra 2000. godine od 72.5%, i na prvim parlamentarnim izborima 1990. godine – 71.48% (Izvor: <http://www.rik.parlament.gov.rs/arhiva.php>).

partija, učešće u kampanjama ili organizacija različitih aktivnosti u okviru lokalnih zajednica), učestvuju relativno mali broj ljudi; c. formulacija protestnih politika, koje se implementiraju u demonstracijama, pri pisanju peticija ili u štrajkovima, najčešće predstavlja privilegiju uskih (elitnih) krugova učesnika u ovim akcijama; d. među resursima čije posedovanje utiče na stepen političke participacije izdvajaju se obrazovanje, prihodi, zanimanje, ali i faktori kao što su starost, pol i etnička pripadnost; e. važni motivacioni faktori za politički angažman ljudi predstavljaju i informisanost o pojedinim pitanjima, lična zainteresovanost za probleme i uverenje da njihovo delanje može doprineti pozitivnom ishodu; f. u nešto manjem stepenu, politički aktivizam je određen institucionalnim i društvenim kontekstom koji se razlikuje od društva do društva (kao što su izborne procedure ili stranačka afilijacija, kada je reč o učešću na izborima).

Međutim, tokom proteklih decenija, u okviru konsolidovanih demokratskih društava, beleži se značajna erozija članstva u političkim partijama (Norris, 2007: 630), pad izlaznosti na izbore, naročito mladih (Ilišin, Bouillet, Gvozdenović & Potočnik, 2013) i uopšteno smanjen angažman stanovništva u procesima političkog odlučivanja i konvencionalnim formama političke participacije (tzv. demokratski deficit) (Patnam, 2008: 54; Vukelić & Stanojević, 2012: 388). Kao razlozi za pad u stepenu političkog angažovanja najčešće se navode sledeći: opadajuće poverenje stanovništva u institucije predstavničke demokratije, kao i promene u odnosima između političkih agenasa i građana, a koje su posledica procesa profesionalizacije političkih partija, rastuće otuđenosti političara od biračkog tela koje zastupaju i posledičnog razočarenja građana u mogućnost uticaja na donosiocima političkih odluka (Norris, 2004: 17; Patnam, 2008: 58; Carmin & Fagan, 2010; Vukelić & Stanojević, 2012). Pored toga, novije studije ukazuju na to da stepen političke participacije značajno varira s obzirom na nivo ekonomske razvijenosti zemlje, pa tako, na primer, nalazi studije o političkoj participaciji mladih u komparativnom evropskom kontekstu ukazuju da su neoliberalne mere štednje, koje se naročito intenziviraju nakon finansijske krize 2008. godine, imale različite efekte u zemljama evropskog centra i periferije (Istočne Evrope), uzrokujući, u slučaju ovih drugih, pad u stepenu učešća kako u konvencionalnim oblicima političkog aktivizma (glasanja na izborima), tako i u onim nekonvencionalnim koji beleže porast u razvijenim zemljama kapitalističkog centra (Kovacic & Dolenec, 2017).

Na drugoj strani, Norris (2007: 630) ukazuje na porast značaja efekta institucionalnog konteksta i formalnih procedura za izlaznost na izbore, potom na porast aktivizma koji se temelji na volonterskom angažmanu i društvenom poverenju, kao i na ekspanziju različitih oblika aktivizma koji su orijentisani ka specifičnim pitanjima (*cause-oriented*). Drugim rečima, došlo je do promene repertoara političkog aktivizma, ali i do promene organizacionih struktura (*agencies*) putem kojih se vrši organizovanje i mobilizacija ljudi (Norris, 2004: 2).

Tokom proteklih decenija, smatra Norris, obim dostupnih repertoara političke participacije postaje veći i diverzifikovaniji. Na analitičkom nivou, ona pravi razliku između repertoara aktivnosti koje su orijentisane prema problemima građana (ovde se, pre svega, misli na glasanje na izborima i stranački

aktivizam, odnosno na sve one aktivnosti koje su orijentisane ka nastojanju da se utiče na donosiocima političkih odluka) i repertoara koji su orijentisani ka različitim ciljevima (organizovanje i učešće u protestima i demonstracijama, potpisivanje peticija, bojkotovanje određenih proizvoda i sl.). Razlikovanje ove dve vrste repertoara je analitičko, jer u realnosti može, i često dolazi do njihovog preplitanja (naročito u okviru strategija koje razvijaju novi društveni pokreti). Iako aktivnosti karakteristične za ciljno orijentisane repertoare nisu nužno inovativne, ono što ih čini drugačijim od ranijih oblika političke i građanske participacije je to što šire polje svog angažmana mimo tradicionalne sfere politike, na oblasti potrošnje i životnih stilova, u kojima je razlika između političkog i društvenog znatno poroznija (Norris, 2004: 5). Ronald Inglehart ukazuje da je osnova ove promene kulturna po svom karakteru, odnosno da savremena demokratska društva (odnosno, društva post-oskudice) karakteriše tranzicija od materijalističkih vrednosti (i aktivističkih ciljeva koji se odnose na radna mesta, penzije, plate i sl.) ka post-materijalističkim vrednostima (odnosno, ciljevima koji se odnose na ekološku ugroženost, rodna pitanja, globalizaciju i njene posledice, identitetska i etnička pitanja i sl.) (Inglehart, 1997; Inglehart & Norris, 2016). S druge strane, brojni teoretičari ukazuju na to da nakon svetske ekonomske krize i mera štednje za kojima je posegao značajan deo evropskih vlada, materijalni ciljevi (a pre svega, društvene nejednakosti i redistribucija društvenih resursa) ponovo postaju fokus društvenih pokreta, koji se u savremenoj literaturi prepoznaju kao novi novi društveni pokreti (Ancelovici, 2015; Della Porta, 2015; Giugni & Grasso, 2015; Pickerill & Krinsky, 2012, itd.).

Druga važna karakteristika repertoara aktivnosti koje su orijentisane ka ciljevima je ta što podrazumevaju usmerenost ka znatno širem spektru aktera (pored vlade ili parlamenta, akteri prema kojima su usmerene akcije mogu biti nevladine organizacije, organizacije koje funkcionišu kao deo javnog sektora, ali i privatne kompanije). Diverzifikacija aktera prema kojima su usmerene aktivnosti povezana je, sa jedne strane, sa procesima globalizacije i posledicama koje je donela na globalnom i lokalnom nivou. Primera radi, oni mogu da uključuju proteste protiv multinacionalnih kompanija ili međunarodnih organizacija (protesti protiv Svetskog ekonomskog foruma, Svetske trgovinske organizacije, NATO-a, Evropske komisije i sl.). Na drugoj strani, neoliberalne reforme koje su usmerene ka privatizaciji sve značajnijih segmenata javnog sektora i njihovom prepuštanju tržištu, te posledično povlačenja države iz različitih oblasti regulacije društvenog života, a posebno socijalnog staranja, postepeno vode izmeštanju procesa donošenja odluka iz okvira države i njenih institucija, odnosno diverzifikaciji aktera koji postaju deo ovog procesa odlučivanja (od neprofitnih organizacija do privatnih kompanija koje rade na centralnom, lokalnom ili međunarodnom nivou). Drugim rečima, nacionalni parlamentarni izbori i akcije usmerene ka povećanju pritiska na političke partije u sve manjoj meri postaju efikasan mehanizam kontrole nad donosiocima odluke, iziskujući, kako kaže Norris (2004: 6), alternativne repertoare političkih akcija i oblike mobilizacije.

Promena repertoara praćena je promenom organizacionih struktura putem kojih se vrši mobilizacija aktera i usmeravanje njihovog delovanja. Tradicionalne

organizacije koje su tokom posleratnog perioda predstavljale najznačajnije kanale građanskog aktivizma u zemljama Zapadne Evrope – političke partije, crkve, sindikati, profesionalna udruženja i sl., karakterisale su se racionalnom, birokratskom organizacijom, hijerarhijskom strukturom, masovnim članstvom, formalnim pravilima i jasno određenim kriterijumima pripadnosti organizacijskoj strukturi (članstvo). Angažman članova mahom je počivao na volonterском radu, osim u slučaju plaćenih stalnih funkcija. Od 1960-ih godina dolazi do pojave novih agenasa građanskog aktivizma (oličenih u ženskom pokretu, anti-ratnom pokretu, ekološkom pokretu, nevladinim organizacijama, međunarodnim organizacijama za zagovaranje, itd.). Ono što ih karakteriše su fluidne granice između pripadnosti/ne-pripadnosti organizaciji, labave koalicije sa drugim akterima i decentralizovana organizaciona struktura. Obično koriste strategije direktne akcije ili izgradnje kapaciteta zajednice kako bi postigli ciljeve (koji neretko podrazumevaju promenu načina života, identiteta, te zagovaranje promene praktičnih politika ili zakonskih rešenja) (Norris, 2004; Inglehart & Norris, 2016).

Novi društveni pokreti poseduju daleko veći potencijal širenja van nacionalnih granica u odnosu na tradicionalne agense, odnosno sposobni su da izvrše široku mobilizaciju građanstva oko pitanja kao što su globalizacija, ljudska prava, otpis dugova i sl. Njihova organizaciona struktura je horizontalna i decentralizovana, a pripadnost grupi, kao i odnosi među aktivistima, često samo neformalni: naime, dovoljno je učestvovati u nekoj od akcija i deliti zajedničke ciljeve sa pokretom da bi se postalo njegovim članom. Formalni pristup organizaciji najčešće nije neophodan. Novi agensi građanskog aktivizma okupljaju, pre svega, pripadnike mlađih generacija (Norris, 2004: 6–7; Forbrig, 2005: 12–13; Vukelić & Stanojević, 2012: 388), a tokom poslednje decenije, koja je obeležena razvojem novih-novih društvenih pokreta, i različite kategorije prekarnih radnika čiji su zahtevi fokusirani na pitanja materijalnih nejednakosti (Della Porta, 2015; Martin, 2015). Ipak, autori koji se bave novim-novim društvenim pokretima³ ukazuju na to da uprkos tome što nastaju kao odgovor na posledice globalizacije i prateće podele na „dobitnike” i „gubitnike” ovog procesa, njihovi učesnici najčešće nisu oni koji su posve lišeni važnih (a pre svega

3 Teoretičari društvenih pokreta naglašavaju da je pojava novih društvenih pokreta uslovljena razvojem interneta i bežičnih oblika komunikacije (Castells, 2015; Della Porta & Tarrow, 2005), koji su u značajnoj meri olakšali mobilizaciju učesnika i međusobnu komunikaciju, ali i umrežavanje na međunarodnom nivou (Della Porta et al., 2006). Ono što karakteriše ove nove društvene pokrete je demokratizacija odozdo, koja podrazumeva decentralizovano odlučivanje i horizontalno strukturisanje aktera, a, tamo gde je to moguće, deliberativnu i direktnu demokratiju (Della Porta, 2009). Novi novi društveni pokreti se formiraju tokom poslednjih decenija kao izraz protesta protiv neoliberalnih reformi i posledica ekonomske globalizacije (a nakon krize iz 2008. godine, i protiv mera štednje), ali i usled nepoverenja u institucije predstavničke demokratije (Castells, 2015; Della Porta & Diani, 2006). Radi se o heterogenim društvenim pokretima i grupama kojima je zajedničko to što u fokus protestnih politika stavljaju pitanja materijalnih nejednakosti, raspodele bogatstva ili globalnog siromaštva (Della Porta & Diani, 2006), odnosno ispostavljaju zahteve za ponovnom demokratizacijom društva (Castells, 2015). Pojedini autori ukazuju na to da se kroz nove društvene pokrete prelamaju nove klasne i strukturne podele u društvu, naročito one koje ishode iz kontrole nad procesom rada u uslovima neoliberalne regulacije ekonomije (Kriesi et al., 2002).

ekonomskih i socijalnih) resursa, već upravo akteri koji nisu direktno pogođeni merama štednje, to jest oni koji poseduju dovoljno resursa kojima uspevaju da potpuno ili delimično amortizuju ove posledice. Nasuprot njima, akteri koji dožive materijalnu ili socijalnu deprivaciju, pokazuju tendenciju povlačenja iz bilo kog oblika političkog angažmana (Grasso & Giugni, 2016).

Kontekstualni okvir

I pored uvođenja višepartijskog sistema, odnosno uspostavljanja institucija predstavničke demokratije koje su širokim slojevima stanovništva, makar nominalno, omogućili participaciju u procesima donošenja političkih odluka, nekadašnje socijalističke zemlje se kontinuirano, tokom proteklih decenija, suočavaju sa problemom opadajućeg učešća stanovništva u političkim procesima (Franklin, 2002: 150; Hooghe & Quintelier, 2013). Ovaj zaključak, kako svedoče podaci o izlasku na izbore⁴, umnogome važi i za Srbiju. Razlozi za opadajući stepen političke participacije u nekadašnjim socijalističkim zemljama su mnogostruki. U literaturi (Letki, 2003; Hafner Fink, 2012; Letki & Evans, 2005; Horvat & Evans, 2011; Badescu & Radu, 2010) najčešće nailazimo na argument o efektu socijalističkog nasleđa u okviru kojeg su institucionalne mogućnosti za široku participaciju građana u procesima donošenja političkih i širih, društvenih odluka bile sužene (iako ovde treba reći da su se institucionalne pretpostavke političke participacije u jugoslovenskom samoupravnom socijalizmu u značajnoj meri razlikovale od ostalih istočnoevropskih režima), praćene slabom razvijenom civilnom arenom, niskim stepenom društvenog poverenja, ograničenim mogućnostima institucionalnog i vaninstitucionalnog organizovanja mimo okvira i kontrole partijskih struktura i autoritarnom političkom socijalizacijom stanovništva. Ovome treba dodati i slabu razvijenu demokratsku kulturu (Muller & Seligson, 1994; o značaju demokratske kulture za političku participaciju videti kod: Almond & Verba, 1989), kao posledicu relativno zakasnelog i nepotpunog istorijskog razvoja institucija predstavničke demokratije u većini današnjih post-socijalističkih društava. Uročnim faktorima dugog (istorijsko nasleđe) i srednjeg trajanja (specifični karakter političkih institucija u socijalizmu), pridružuju se činioци koji ishode iz aktuelne društveno-istorijske realnosti, odnosno procesa post-socijalističke transformacije. Kada je reč o ovom argumentu, naglašava se razočarenje tržišnim reformama, koje su praćene osiromašenjem značajnog dela stanovništva, visokim stopama nezaposlenosti, korupcijom i percepcijom političkog sistema kao nestabilnog (Howard, 2003; Vukelić & Stanojević, 2012). Pojedini autori (Lussier, 2011; Fortin, 2012; Uslaner, 2008) ističu značaj specifičnog (negativnog) iskustva građana post-socijalističkih zemalja sa režimima u kojima je uspostavljanje demokratskih političkih institucija praćeno različitim kršenjima demokratskih procedura, diskriminacijom, uzurpacijom vlasti, korupcijom, gušenjem slobode medija i sl. Razočarenje ekonomskim i političkim reformama stanovništva ovih zemalja posledično deluje obeshrabrujuće kada je reč o aktivnijem političkom angažmanu (Hooghe & Quintelier, 2013).

4 Pogledati podatke o izlasku na izbore na internet stranici Republičke izborne komisije.

Na drugoj strani, ukazuje se da je upravo raspad socijalizma, odnosno uspostavljanje sistema tržišne ekonomije i političkog pluralizma stvorilo institucionalne pretpostavke za različite oblike političke participacije koji građanima ovih društava do tada nisu stajali na raspolaganju: glasanje na (slobodnim) izborima, učešće u radu organizacija civilnog društva, kao i u različitim građanskim, formalnim i neformalnim, inicijativama (Fagan, 2010). Razvoj i podizanje kapaciteta civilnog društva je u post-socijalističkim društvima u značajnoj meri potpomognut stranim (vladinim i nevladinim) organizacijama i fondacijama, omogućavajući da ideje i vrednosti političkog pluralizma, kroz medije i različite kampanje, prodru do širih slojeva stanovništva, a naročito mladih (Vukelić & Stanojević, 2012). Rezultat ovih inicijativa je sve veća spremnost (pre svega mladih) da se angažuju u različitim, a naročito u alternativnim, oblicima političke i građanske akcije.

Aprilski protesti predstavljaju, kao što smo već napomenuli, najdugotrajniji i kumulativno najmasovniji oblik građanskih protesta u Srbiji, nakon 2000. godine i promene Miloševićevog režima. Neposredni povod za proteste predstavljali su izbori za predsednika Srbije, 2. aprila 2017. godine, na kojima je pobedio dotadašnji premijer Srbije, Aleksandar Vučić, a koji su, kako su učesnici protesta ukazivali, održani u neregularnim uslovima (pre svega, kada je reč o medijskom predstavljanju kandidata, ali i u pogledu različitih nepravilnosti koje su prijavljivane tokom procesa glasanja i prebrojavanja glasova). Iako aprilski građanski protesti, s obzirom na ciljeve, spadaju u grupu „tradicionalnih” formi političke participacije, orijentisanih prema potrebama građana (vezanih za usko politički domen) i usmerenih prema donosiocima političkih odluka, načinom organizacije i mobilizacije učesnika (koji su počivali na policentričnoj, horizontalnoj, labavoj i u velikoj meri spontanoj organizaciji), te sastavom učesnika protesta, a donekle i repertoarom akcija, oni su u mnogo većoj meri podsećali na savremene forme alternativnih oblika participacije. Drugim rečima, radilo se o obliku političke participacije koji je predstavljao kombinaciju tradicionalnog, političkog i savremenog, građanskog angažmana.

Ukoliko pokušamo da, ukratko, rekapituliramo genezu različitih formi političke participacije u Srbiji nakon uvođenja višepartijskog sistema 1990. godine, nekoliko važnih karakteristika treba istaći:

- a. najmasovniji vid političkog angažmana, bez sumnje, predstavlja glasanje na izborima, iako, tokom proteklih godina, kao što je već rečeno, beležimo njegovo opadanje;
- b. tokom 1990-ih godina preovladavale su tradicionalne forme političkog angažmana (glasanje, stranački angažman, protesti i demonstracije sa jasno izraženim političkim zahtevima);
- c. studentski protesti 1996/97, iako politički po karakteru zahteva kojima su bili vođeni i motivisani, u organizacionom pogledu i u pogledu repertoara akcija koje su sproveli, su bili znatno sličniji novim oblicima društvene participacije;
- d. tokom 1990-ih godina, sa razvojem civilnog sektora, građanski aktivizam koji se odvija posredstvom nevladinih organizacija (i koji nije bio striktno

- orijentisan prema usko političkim ciljevima) postaje sve prisutniji (pre svega kroz delovanje feminističkih i anti-ratnih organizacija);
- e. usled neuspeha opozicionih partija da mobilišu građanstvo u legitimnoj smeni vlasti na izborima, pojavljuju se politički pokreti (kao što je *Otpor*), koji širenjem repertoara akcija i izbegavanjem jasnog ideološkog profilisanja, preuzimaju ključnu ulogu u mobilizaciji stanovništva i integraciji oko zajedničkog cilja;
  - f. nakon 2000-e godine i stabilizacije principa smenjivosti vlasti na izborima, masovni protesti i demonstracije postaju sve ređi (mahom se radilo o nasilnim protestima desničarskih organizacija upravljenih protiv različitih političkih i društvenih reformi ili odluka, kao što su otcepljenje Kosova ili održavanja gej parade);
  - g. neoliberalne reforme su, nakon 2000. godine, uslovile porast onih oblika građanskog aktivizma koji su bili upereni protiv ekonomskih i društvenih posledica takvih mera (na primer, protesti studenata protiv komercijalizacije visokog obrazovanja, praćeni zauzimanjem zgrada fakulteta; kolektivne akcije usmerene ka zauzimanju privatizovanih gradskih prostora i njihovo pretvaranje u javno dostupne, mahom kulturne, sadržaje; lokalne inicijative usmerene na odbranu javnih gradskih prostora usled pokušaja njihove (najčešće bespravne) privatizacije i komercijalizacije: protesti protiv nasilnog iseljavanja Roma ili drugih stanovnika grada radi „čišćenja” terena za investitore; akcije usmerene ka sprečavanju iseljavanja građana iz stanova i kuća, zbog dugova prema bankama ili usled izgubljenih sudskih sporova; protesti organizacije *Ne davimo Beograd* protiv nelegalnog rušenja objekata u beogradskoj četvrti Savamala i izgradnje kontraverznog projekta „Beograd na vodi”, itd.);
  - h. gotovo svi ovi oblici angažmana se, kada je reč o mobilizaciji učesnika i informisanju, oslanjaju na društvene mreže;
  - i. pored toga, sa procesima privatizacije i malverzacijama koje su ih pratile, dolazi do sve učestalijih radničkih štrajkova, koji su najčešće bili usmereni ka državi, uz zahteve za njenim angažovanjem kako bi se preduzeća spasila od stečaja ili kako bi se poslodavci privoleli da poštuju zakonske obaveze prema radnicima;
  - j. ciljevi protesta i akcija postaju sve diverzifikovaniji (uz jasnu dominaciju socijalnih, urbanih, identitetskih, a tokom poslednjih godina, u sve većoj meri i ekoloških pitanja), a isto važi i za aktere prema kojima su usmereni, organizacione forme kojima se služe, kao i za repertoare akcija koje preduzimaju;
  - k. dolazak Srpske napredne stranke na vlast (2012. godine) praćen je serijom vanrednih parlamentarnih izbora (na kojima je vladajuća koalicija potvrđivala svoju dominaciju), ali i sve učestalijim prigovorima da se vladajuća stranka obračunava sa opozicionim partijama, neloyalnim medijima i privatnim preduzetnicima, koristeći represivne aparate, sudstvo, ali i državne inspeksijske agencije; u takvoj situaciji,

nakon predsedničkih izbora 2017. godine, učesnici aprilskih protesta su kao ključne izneli zahteve za poštovanjem demokratskih procedura i standarda, ukazujući na sve evidentniji „demokratski deficit” u društvu.

Hipotetičko-metodološki okvir analize

Osnovni cilj ovog rada je da se na temelju empirijskih podataka dobijenih putem anketnog istraživanja učesnika u aprilskim protestima ispita hipoteza da je spremnost za angažman u politički motivisanim protestima usko povezana sa snažnijom spremnošću da se učestvuje i u drugim oblicima političkog i građanskog angažmana, kako onim koji spadaju u tradicionalne, tako i onim koji se vezuju za savremene repertoare akcija. Druga hipoteza vezana je za agense putem kojih se vrši mobilizacija i koordinacija učesnika: naime, s obzirom da je organizacija aprilskih protesta u značajnoj meri bila spontana, policentrična (ili decentrična), odnosno da nije postojalo jedno organizaciono jezgro, niti jedinstvena strategija nastupanja, nastojali smo da ispitamo hipotezu da su učesnici protesta imali i ranije slična iskustva sa savremenim organizacionim formama koje nisu formalne, odnosno u kojima je pitanje članstva i angažmana bilo fluidno. Drugim rečima, interesovalo nas je da istražimo da li su u datim protestima dominirali akteri za koje je tipično angažovanje u savremenim formama političkog i građanskog aktivizma. S tim u vezi, nastojali smo da utvrdimo da li činioci kao što su starost, stepen obrazovanja i formalni status zaposlenja determinišu tip angažmana, odnosno repertoare akcija, kao i preovlađujuće agense mobilizacije. Pretpostavka od koje smo krenuli je da među učesnicima protesta preovlađuje mlađa populacija, kao i populacija koja nije posve lišena važnih socijalnih resursa (obrazovanja, pre svega). Konačno, pored demografskih karakteristika (pre svega, pola i starosti), te posedovanja resursa, nastojali smo da utvrdimo da li je stepen političke participacije povezan sa stepenom poverenja u institucije predstavničke demokratije, odnosno sa zadovoljstvom efikasnošću funkcionisanja demokratskih institucija i generalnom ocenom značaja demokratije.

Istraživanje aprilskih protesta je organizovano od strane istraživača Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta. Uzorak je bio prigodan i brojao je ukupno 175 ispitanika. Podaci su sakupljeni u Beogradu (112), Nišu (53) i Subotici (10), tokom aprila i početkom maja 2017. godine. Pri procesu selekcije ispitanika i prikupljanja podataka na terenu, u ovom slučaju na samim protestima, nastojali smo da se držimo metodoloških uputstava koja su razvijana u okviru međunarodnog projekta *Protest Survey*, podržanog od strane organizacija European Science Foundation i EUROCORES Programme (videti: Walgrave & Verhulst, 2011).

Struktura uzorka, prema važnim socio-demografskim obeležjima, ukazivala je na značajnu „zakrivljenost” u odnosu na opštu populaciju punoletnih građana. Kada je reč starosti ispitanika, jasno je da su većinu učesnika protesta sačinjavali mladi: najveći udeo (60.1%) predstavljali su ispitanici mlađi od 30 godina, 17.3% je pripadalo kategoriji starosti od 30 do 44 godine, 8.3% je bilo staro između 45 i 59 godina, dok je 14.3% bilo starije od 60 godina. S druge strane

i obrazovna struktura učesnika protesta je odstupala od one koja je zabeležena u opštoj populaciji punoletnih građana Srbije: naime, čak 44% ispitanika je imalo fakultetsko obrazovanje, 56% – srednjoškolsko obrazovanje (među ovim ispitanicima su, pri tome, dominirali studenti – dakle, osobe u procesu sticanja visokog obrazovanja, kojih je u celom uzorku bilo 37.6%), dok je udeo onih koji nemaju školu, imaju osnovnu školu i srednju trogodišnju školu ukupno iznosio svega 4%. Kada je reč o strukturi uzorka prema statusu zaposlenja, pored već spomenute najbrojnije kategorije studenata, među učesnicima protesta su dominirali još i oni koji su formalno zaposleni (na određeno ili neodređeno vreme) – 17.4% i penzioneri – 12.7%.

Analiza repertoara i agenasa političkog aktivizma počivala je na standardnom setu indikatora koji se koriste u okviru Evropskog društvenog istraživanja, a koji su operacionalizovani na temelju teorijskih postavki Pippe Norris (2004). Analiza je imala dva cilja: 1. da se ispita stepen rasprostranjenosti ispitivanih repertoara i agenasa aktivizma među učesnicima aprilskih protesta, ali i 2. da se utvrdi kauzalni efekat pretpostavljenih prediktora na oblike i agense angažmana. Pri realizaciji prvog cilja korišćene su deskriptivne tehnike analize, s tim da je ispitivanje stepena povezanosti između pojedinih angažmana i agenasa počivalo na korelacionoj analizi; u drugom koraku, pri ispitivanju efekta pretpostavljenih prediktora na savremene i tradicionalne repertoare i agense angažmana, primenjena je tehnika linearne regresione analize.

Repertoari i agensi političke participacije

Pri operacionalizaciji tradicionalnih i savremenih repertoara političkog angažmana (orijentisanih na probleme građana i orijentisanih prema ciljevima), kao što je već napomenuto, primenjeni su standardni indikatora koji se koriste u okviru Evropskog društvenog istraživanja (European Social Survey), a koji korespondiraju teorijskoj klasifikaciji Pippe Norris (2004). Među tradicionalne repertoare smo uvrstili glasanje na izborima, kontaktiranje političara ili predstavnika vlasti, doniranje novca političkoj grupi i učešće u štrajku, dok je angažman u savremenim repertoarima meren pomoću indikatora koji se odnose na potpisivanje peticije ili apela, bojkota određenih proizvoda ili usluga, namerne kupovine proizvoda ili usluge zbog etičkih i/ili političkih razloga, učešće u blokadama i okupacijama zgrada i učešće u drugim mitinzima, demonstracijama i protestima.

Rezultati analize pokazuju da, kada je reč o rasprostranjenosti aktivnosti koje pripadaju tradicionalnim repertoarima političke participacije, dominira glasanje na izborima (92.6% ispitanika je izjavilo da je glasalo na izborima koji su bili neposredni povod za proteste), kao i to da angažman u ostalim aktivnostima koje su orijentisane na potrebe građana nije visok (ni na jednom indikatoru udeo učesnika ne dostiže 50% – videti Tabelu 1). Drugim rečima, jasno je da se i kod učesnika u protestima iskazuje ista tendencija koje je zabeležena ne samo u društvima konsolidovane demokratije, nego i u mladim demokratijama – pad poverenja građana u političke institucije, odnosno u mogućnost da svojim akcijama utiču na donosiocje političkih odluka. Na drugoj strani, osim kada je reč o učešću u blokadama i okupacijama zgrada, beležimo znatno veći

stepen angažmana u onim akcijama koje spadaju u repertoare orijentisane ka ciljevima (i koji, najčešće, zahtevaju niži intenzitet političkog ili građanskog angažmana): 63.4% ispitanika je potpisalo peticiju ili apel, a 50.9% uzelo učešća u demonstracijama ili protestima tokom protekle tri godine. Konačno, podatak da se gotovo jedna trećina učesnika u protestu tokom protekle tri godine priključila štrajku ukazuje na sličnu tendenciju koju su zapazili teoretičari i istraživači savremenih (novih-novih) društvenih pokreta u razvijenim kapitalističkim zemljama – raste usmerenost ka ekonomskim pitanjima, odnosno problemima društvene nejednakosti, neravnomerne distribucije prihoda, redukovanim socijalnim davanjima države i sl.

Relativno visoka rasprostranjenost oblika angažmana koji su usmereni ka ciljevima kod učesnika u protestu ukazuje da je njihov sadašnji protestni angažman verovatno u značajnoj meri određen ne samo aktuelnim kontekstualnim činiocima ili resursima sa kojima raspolažu, nego i postojanjem prethodnog aktivističkog iskustva. Ovde je naročito važan nalaz koji se odnosi na prethodno učešće u drugim demonstracijama i protestima, gde, među dobijenim odgovorima, dominiraju protesti protiv projekta *Beograd na vodi* i nelegalnog rušenja objekata u Savamali (mahom kada je reč o ispitanicima iz Beograda), ali i protesti protiv povećanja školarina na fakultetima, povećanja cena grejanja (kada je reč o stanovnicima Niša), sindikalni protesti i, u slučaju nešto starijih ispitanika, protesti protiv režima Slobodana Miloševića 2000. godine. Za većinu ovih protestnih angažmana je karakteristično to da ne spadaju u one repertoare akcija koji su vezani za usko politička pitanja, već su mahom fokusirani na ciljeve čije ostvarenje zalazi u domen u kojem su granice između društvenog i političkog porozne (primera radi, protesti protiv povećanja školarina su fokusirani na cilj koji je društvenog karaktera, ali je u značajnoj meri određen i vladinim politikama prema sektoru obrazovanja i načinu njegovog finansiranja). Pri tome, reč je o angažmanima koji su prvenstveno usmereni prema donosiocima odluka koji se ne nalaze nužno na centralnom nivou vlasti, već su disperzirani (vertikalno i horizontalno).

Tabela 1. Repertoari političkih akcija

Da li ste tokom poslednje tri godine:		Da	Ne
POTREBE GRAĐANA	Kontaktirali političara ili predstavnika vlasti	19.4	80.6
	Donirali novac za političke grupe i organizacije ili odbili da platite račune	15.4	84.6
	Glisali na poslednjim izborima za predsednika republike	92.6	7.4
CILJEVI	Potpisali peticiju ili apel	63.4	36.6
	Bojkotovali određene proizvode ili usluge	41.7	58.3
	Namerno kupili neki proizvod iz političkih ili etičkih razloga (Lice ulice, Danas)	45.7	54.3
	Učestvovali u blokadi ili okupaciji (zgrada/ustanova)	14.3	85.7
	Pridružili se štrajku	29.7	70.3
	Učestvovali u drugim protestima, demonstracijama ili mitinzima	50.9	49.1

Ukoliko se izuzme glasanje na izborima (kao vid angažmana u kojem je najveći deo ispitanika učestvovao) i od preostalih stavki sačini indeks političkog angažmana, videćemo da je oko 50% ispitanika učestvovalo u dva ili tri oblika aktivnosti tokom protekle tri godine, 28.6% je bilo angažovano u četiri ili više različitih tipova aktivnosti, dok je svega 12% bilo angažovano u okviru jedne vrste aktivnosti (pri tome, 9.7% se nikada ranije nije uključivalo u pobrojane vidove aktivizma). Rečju, podaci ukazuju da se ne radi o akterima koji se tek sporadično i jednokratno uključuju u političke i građanske akcije, već se često radi o serijskom građanskom i političkom angažmanu i diverzifikovanom repertoaru akcija u koje se uključuju. Korelaciona matrica (Tabela 2) pokazuje da postoji povezanost kada je reč o uključenosti u pojedine vidove angažmana, s tim da ne postoji jasna odeljenost angažmana orijentisanih prema potrebama građana i onih orijentisanih prema ciljevima⁵. Najveći koeficijent korelacije beležimo kada je reč o angažmanima koji zahtevaju masovnu organizaciju i koordinaciju učesnika – učešću u blokadama, štrajkovima, demonstracijama i protestima. Iskustvo u jednoj vrsti angažmana očigledno povlači za sobom priključivanje drugim, srodnim vidovima akcija. Drugi značajan nalaz je taj da ispitanici koji su bili uključeni u aktivnosti koje zahtevaju visok intenzitet angažmana (proteste, demonstracije, štrajkove) ređe iskazuju spremnost da se pridruže aktivnostima u kojima je intenzitet angažmana niži (doniranje novca, bojkot proizvoda i sl.).

Tabela 2. Korelaciona matrica angažmana u različitim tipovima aktivizma

	Kontaktirali političara	Potpisali peticiju ili apel	Donirali novac za političke grupe	Bojkotovali proizvode/ usluge	Namerno kupili neki proizvod	Pridružili se štrajku	Učestvovali u blokadi	Učestvovali u protestima
Kontaktirali političara	1	.133 (.079)	.070 (.356)	-.005 (.944)	-.016 (.836)	.155* (.041)	.130 (.087)	.078 (.303)
Potpisali peticiju ili apel	.133 (.079)	1	.127 (.093)	.161* (.033)	.197** (.009)	.130 (.086)	.208** (.006)	.203** (.007)
Donirali novac za političke grupe	.070 (.356)	.127 (.093)	1	.216** (.004)	.053 (.489)	.207** (.006)	.142 (.061)	.167* (.027)
Bojkotovali proizvode / usluge	-.005 (.944)	.161* (.033)	.216** (.004)	1	.224** (.003)	.135 (.076)	.085 (.262)	.090 (.237)
Namerno kupili neki proizvod	-.016 (.836)	.197** (.009)	.053 (.489)	.224** (.003)	1	-.044 (.559)	.019 (.806)	.122 (.108)
Pridružili se štrajku	.155* (.041)	.130 (.086)	.207** (.006)	.135 (.076)	-.044 (.559)	1	.342** (.000)	.339** (.000)
Učestvovali u blokadi/ okupaciji	.130 (.087)	.208** (.006)	.142 (.061)	.085 (.262)	.019 (.806)	.342** (.000)	1	.205** (.006)
Učestvovali u drugim protestima	.078 (.303)	.203** (.007)	.167* (.027)	.090 (.237)	.122 (.108)	.339** (.000)	.205** (.006)	1

* Korelacija je značajna za $\alpha = 0.05$ / ** Korelacija je značajna za $\alpha = 0.01$

5 U Tabeli 2 date su vrednosti Pirsonovog koeficijenta korelacije. Sve varijable u matrici su prethodno rekodovane, tako da dobiju oblik dihotomnih varijabli.

Kada je reč o agensima političkog i građanskog aktivizma, odnosno organizacijama i inicijativama putem kojih se vrši mobilizacija i koordinacija različitih vidova kolektivnih akcija, nastojali smo, prilikom operacionalizacije, doduše u modifikovanom obliku, da primenimo model koji je ponudila Norris (2004): članstvo u tradicionalnom tipu organizacija je ispitivano kroz angažman u političkim partijama, profesionalnim organizacijama, sindikatima i verskim organizacijama, dok su savremeni agensi operacionalizovani kroz članstvo u različitim (formalnim ili neformalnim) političkim organizacijama, grupama i pokretima, kao i u nevladinim organizacijama (ekološkim, feminističkim, LGBT, humanitarnim i sl.).

Kada je reč o tradicionalnim agensima aktivizma, rezultati ukazuju na relativno nizak nivo ukupnog angažmana: najviši udeo članstva se beleži u profesionalnim organizacijama (13.1%, od toga 9.1% su aktivni članovi), dok je najmanji udeo zabeležen kada je reč o verskim organizacijama (svega 2.9% ispitanika). Iako su protesti predstavljali vid aktivizma koji je bio orijentisan ka političkim ciljevima, gde je bilo za očekivati nešto viši stepen angažmana učesnika protesta u formalnim organizacijama putem kojih je moguće vršiti pritisak na donosioce političkih odluka, udeo onih koji su članovi političkih partija bio je relativno nizak i iznosio je manje od 10% (primeru radi, podaci iz 2012. godine⁶, dobijeni na nacionalnom reprezentativnom uzorku stanovnika Srbije pokazuju da je 13.1% stanovnika Srbije bilo učlanjeno u neku političku partiju⁷). Drugim rečima, čini se da među učesnicima protesta, paradoksalno, dominiraju oni koji su apstinirali od aktivnog političkog angažmana u tradicionalnim političkim organizacijama.

Ipak, ukoliko ovaj nalaz dopunimo podatkom o tome koju političku partiju ispitanici percipiraju kao onu koja zastupa njihove interese i stavove, tada dobijamo nešto drugačiju sliku: naime, 57.1% ispitanika prepoznaje u nekoj od partija sa političke scene Srbije onu sa kojom se identifikuje, 13.7% eksplicitno navodi da takva partija ne postoji, dok je njih 28.6% odbilo da odgovori na dato pitanje. Među onima koji se identifikuju sa nekom od partija ili političkih pokreta, dominiraju ispitanici koji smatraju da su njihova uverenja najbliža pokretu Saše Jankovića – 23.4% (koji u momentu istraživanja još uvek nije bio zvanično registrovan kao Pokret slobodnih građana); 9.7% se identifikuje sa partijom Dosta je bilo; dok je 7.4% ispitanika ocenilo da su njihova uverenja najbliža pokretu Luke Maksimovića – Belog⁸. Kada je reč o ideološko-političkoj identifikaciji ispitanika, dominiraju oni koji se na skali levo-desne

6 Koji su dobijeni putem anketnog istraživanja u okviru projekta Izazovi nove društvene integracije – koncepti i akteri, sprovedenog od strane istraživača Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.

7 Ove rezultate treba interpretirati u ključu činjenice da učesnici protesta predstavljaju specifičan deo populacije, koji se ne slaže sa politikom vladajućih partija. Drugim rečima, čitav jedan segment populacije, čija je orijentacija pro-režimska, nije obuhvaćen ovim istraživanjem, a za očekivati je da je nivo stranačkog aktivizma upravo u njemu nešto viši s obzirom na resurse kojima raspolažu vladajuće partije, na temelju kojih privlače članstvo.

8 Procenti su izračunati s obzirom na ispitanike koji su dali i one koji nisu dali odgovor na dato pitanje.

političke orijentacije samopozicioniraju na levom centru (30.8%), potom na centru (26,3%), odnosno na levisi (17.1%). Imajući ove rezultate pred sobom, kao i činjenicu da se svega 14.4% ispitanika pozicioniralo na desnom centru ili na desnici, nije teško zaključiti da su protesti mahom okupili građane čija je ideološka afilijacija donekle pomerenjena ulevo u odnosu na političke programe i praksu većine vladajućih, a u značajnoj meri i opozicionih partija.

Na drugoj strani, znatno viši udeo članova profesionalnih organizacija među učesnicima protesta 2017. godine, u odnosu na opštu populaciju (2012. godine), indirektno svedoči o sastavu učesnika protesta (naime, profesionalna udruženja su znatno češća kod profesija koje zahtevaju stručnjačke kvalifikacije, to jest kod pripadnika srednje klase), odnosno o organizacionim resursima kojima raspolažu.

Kada je reč o agensima koje smo svrstali u nove organizacione mehanizme političkog i građanskog angažmana, podaci pokazuju da je relativno mali udeo ispitanika bio član neke od političkih inicijativa, pokreta ili grupa (svega 5.7%), što je u skladu sa dobijenim nalazom o članstvu u političkim partijama i ukazuje na smanjeni značaj angažmana koji su orijentisani ka usko političkim ciljevima i pitanjima, ali i na nizak potencijal datih organizacija da izvrše široku društvenu mobilizaciju za kolektivnu akciju (jedno kvalitativno, dubinsko istraživanje bi svakako moglo da pomogne u odgovoru na pitanje zbog čega je privlačna snaga političkih organizacija, formalnih i neformalnih, sve manja, kako u Srbiji, tako i u drugim zemljama Evrope – uporedi sa Kovacic & Dolenc, 2017, kao i sa istraživanjem Golubović i saradnika, 2007). Na drugoj strani, podaci pokazuju da najveći mobilizacijski i organizacioni potencijal imaju nevladine organizacije (više od jedne petine učesnika protesta članovi su jedne ili više nevladinih organizacija), koje, svojom fleksibilnom organizacijom i neformalnom strukturom, znatno bolje uspevaju da odgovore na potrebe građana za društvenim angažmanom.

Tabela 3. Članstvo u tradicionalnim i novim tipovima organizacija
(podaci za učesnike u protestu, dobijeni 2017. godine
i podaci dobijeni na nacionalnom uzorku 2012. godine)

Da li ste, tokom protekle 3 godine, bili član neke od sledećih organizacija:	Da, aktivan		Da, neaktivan		Ne	
	2017	2012	2017	2012	2017	2012
Verske organizacije	1.7	3.1	1.2	3.0	97.1	93.9
Profesionalna udruženja	9.1	3.1	4.0	1.6	86.9	95.3
Sindikati	6.3	3.9	0	4.0	93.7	92.1
Političke partije	6.9	/	2.3	/	90.9	86.3 ⁹
Političke grupe, organizacije i pokreti	5.1	/	0.6	/	94.3	/
Nevladine organizacije	16.0	/	5.1	/	78.9	/

9 U podacima iz 2012. godine ne postoji indikator koji razdvaja aktivne od neaktivnih članova partija.

Činioci oblika aktivizma i članstva u organizacijama

Pored stepena rasprostranjenosti pojedinih oblika aktivizma među učesnicima u protestu i članstva u tradicionalnim, odnosno novim organizacijama i pokretima, nastojali smo da utvrdimo da li činioci kao što su starost i pol ispitanika, stepen školske spreme (operacionalizovan preko indikatorske varijable za visoko obrazovanje) i formalni status zaposlenja (operacionalizovan preko indikatorske varijable za formalno zaposlenje na neodređeno vreme) predstavljaju statistički značajne determinante i jedne i druge ispitivane pojave. Pored toga, nastojali smo da ispitamo da li je stepen političke i građanske participacije determinisan očekivanjima koja se odnose na ocenu efikasnosti političkih institucija (koja smo merili trima indikatorima: stavom koji se odnosi na ocenu značaja koji za ispitanika ima činjenica da živi u demokratskoj zemlji, potom stepenom zadovoljstva demokratijom u Srbiji¹⁰ i indeksom poverenja u institucije vlade, skupštine, pravosuđa, vojske, policije i političkih partija).

Imajući pred sobom rezultate koje je dobila Pippa Norris (2004), analizirajući podatke iz Evropskog društvenog istraživanja za 2002 godinu, na uzorku koji su činili ispitanici iz 15 evropskih zemalja, hipoteze od kojih smo krenuli su da će mlađi ispitanici biti angažovaniji u onim repertoarima akcija koje su orijentisane ka ciljevima, te da će učešće u oba tipa repertoara akcija biti determinisano resursima (obrazovanjem i sigurnim zaposlenjem). Takođe, pretpostavili smo da će angažman opadati sa smanjenim (generalizovanim) poverenjem u političke institucije, odnosno sa nižim stepenom zadovoljstva funkcionisanjem demokratije u Srbiji. Da bi smo ispitali efekat pomenutih činilaca, načinjena su dva indeksa – indeks učešća u repertoarima orijentisanim na građane (glasanje, doniranje novca i kontaktiranje političara) i indeks učešća u repertoarima orijentisanim na ciljeve (potpisivanje peticije, učešće u štrajku, bojkotovanje proizvoda, namerno kupovanje proizvoda, učešće u blokadama i učešće u drugim protestima). Dati indeksi su činili zavisne varijable u regresionim modelima.

Tabela 4. Standardizovani regresioni koeficijenti za indekse učešća u repertoarima orijentisanim ka ciljevima i repertoarima orijentisane ka građanima kao zavisnim varijablama

	Repertoari orijentisani na građane		Repertoari orijentisani na ciljeve	
	Beta	Sig.	Beta	Sig.
Model 1	R ² = 0.082		R ² = 0.025	
(Constant)		.000		.000
Starost	-.009	.920	.179	.050
Visoko obrazovanje	-.174	.055	-.053	.572
Formalno zaposlenje	.002	.981	-.005	.946
Muški pol	-.249	.002	.028	.725

10 Obe varijable su operacionalizovane preko jedanaestočlane skale, gde 0 označava nimalo, a 10 u potpunosti.

	Repertoari orijentisani na građane		Repertoari orijentisani na ciljeve	
	Beta	Sig.	Beta	Sig.
Model 2	R ² = 0.091		R ² = 0.032	
(Constant)		.000		.000
Starost	.014	.882	.179	.071
Visoko obrazovanje	-.169	.074	-.074	.448
Formalno zaposlenje	.009	.906	.006	.946
Muški pol	-.254	.002	.033	.689
Institucionalno poverenje	.105	.252	.037	.693
Koliko je, po Vama, Srbija demokratska zemlja?	-.038	.677	-.065	.491
Koliko je za Vas važno da živite u demokratskoj zemlji?	-.029	.725	.057	.497

Rezultati regresione analize ukazuju da, kada je reč o repertoarima orijentisanim na građane, nije potvrđena nijedna od triju hipoteza: učeće u ovim aktivnostima nije snažnije zastupljeno među mladima (starost nije statistički značajan prediktor), kao ni među ispitanicima koji poseduju resurse kao što su visoko obrazovanje ili sigurno zaposlenje; međutim, dato učeće nije uslovljeno ni stepenom poverenja u institucije, kao ni ocenom značaja demokratije i zadovoljstvom funkcionisanjem demokratije u Srbiji. Činilac koji se, s druge strane, pokazao značajnim prediktorom učešća u repertoarima orijentisanim ka građanima je pol ispitanika (pri tome, njegov se efekat značajnije ne menja kada se pod kontrolom drže činioci koji mere generalizovano poverenje i ocena efikasnosti funkcionisanja demokratije): naime, pripadnost muškom polu vodi opadajućem učešću u repertoarima orijentisanim ka građanima.

S druge strane, učešće u repertoarima orijentisanim ka ciljevima, koji pripadaju savremenim oblicima građanske i političke participacije, statistički je značajno uslovljeno starošću ispitanika. Međutim, efekat starosti je suprotan onome koji smo očekivali: naime, učešće u ovim oblicima aktivnosti raste sa porastom godina starosti (pri tome, značaj ovog prediktora detektujemo u modelu u kojem se ne drže pod kontrolom poverenje u institucije i ocena zadovoljstva stepenom demokratije; kada se ovi činioci stave pod kontrolu, efekat starosti nestaje). S druge strane, kao i u slučaju repertoara orijentisanih na građane, nije potvrđena hipoteza o značaju posedovanja resursa (kulturnih i materijalnih), ali ni ona o značaju generalizovanog poverenja. Pol ispitanika, kada je reč o ovom repertoaru akcija, ne predstavlja statistički značajan prediktor.

Druga grupa hipoteza odnosila se na determinante članstva u tradicionalnim i savremenim tipovima organizacija: naime, pretpostavili smo da će mlađi ispitanici biti proporcionalno zastupljeniji u savremenim tipovima organizacija – političkim grupama i pokretima, te nevladinim organizacijama; da će visoko obrazovanje kao kulturni resurs biti zastupljenije među članovima profesionalnih organizacija, te da će oni sa formalnim zaposlenjem biti zastupljeniji među članovima sindikata i profesionalnih organizacija. Konačno, pretpostavili smo

i da će članstvo u tradicionalnim organizacijama biti pozitivno povezano sa stepenom poverenja u institucije, pozitivnim vrednovanjem značaja demokratije i negativnom ocenom funkcionisanja demokratije u Srbiji, a da će članstvo u novim pokretima biti u negativnoj vezi sa poverenjem u institucije i procenom funkcionisanja demokratije u Srbiji, a u pozitivnoj sa vrednovanjem značaja demokratije.

Regresionom analizom (Tabela 5) su potvrđene samo neke od hipoteza: naime, suprotno našim očekivanjima, kada se kontroliše efekat drugih varijabli u modelima, starost se nije pokazala značajnim prediktorom članstva u savremenim tipovima organizacija (kao ni u tradicionalnim, uostalom); drugim rečima, nema osnova za tvrdnju da su mlađi ispitanici, učesnici protesta, skloniji mobilizaciji za građanske i političke akcije putem savremenih agenasa. Hipoteza o visokom obrazovanju kao resursu koji determiniše članstvo u profesionalnim organizacijama je potvrđena, ukazujući da pripadnici srednje klase imaju na raspolaganju organizacione resurse da stupe u kolektivne oblike akcije koje drugim društvenim grupama koje se nalaze niže na hijerarhijskoj društvenoj lestvici ne stoje na raspolaganju; konačno, hipoteza o formalnom zaposlenju (na neodređeno) kao prediktoru članstva u sindikalnim organizacijama je potvrđena, ali ne i kada je reč o profesionalnim organizacijama (svakako, jedno od mogućih objašnjenja je da pripadnici srednje klase koji imaju formalno zaposlenje na neodređeno nisu bili motivisani da učestvuju u aprilskim protestima, odnosno da su među učesnicima u protestu dominirali oni pripadnici srednje klase čija je pozicija na tržištu rada nesigurna). Regresioni modeli ukazuju i na to da su ocena funkcionisanja demokratije u Srbiji, kao i poverenje u institucije statistički značajni prediktori članstva u političkim grupama, organizacijama i pokretima, s tim da je njihov smer različit: naime, kao što je očekivano, ovim se organizacionim mehanizmima mobilišu pre svega oni koji nemaju poverenja u institucije sistema (uključujući i političke partije, kojima političke grupe i pokreti predstavljaju alternativu); s druge strane, paradoksalno, radi se o ispitanicima koji nešto pozitivnije ocenjuju funkcionisanje demokratije u Srbiji (naravno, kada se drži pod kontrolom njihov stav o tome koliko im je demokratija uopšte važna). Drugim rečima, angažovanje u pokretima i političkim grupama podrazumeva postojanje motivacijskog podsticaja, koji se, sudeći prema našim podacima, ogleda u oceni da neki demokratski mehanizmi u društvu ipak funkcionišu, uprkos proceni o nedovoljno dobrom funkcionisanju ključnih institucija predstavničke demokratije i države. Ipak, treba reći i to da nijedan od ponuđenih prediktora ne uspeva da objasni članstvo u verskim organizacijama (koje je, doduše, bilo izrazito slabo zastupljeno među učesnicima protesta), ali ni u političkim partijama i nevladinim organizacijama (koje su, kada je reč o našim ispitanicima, bile i najzastupljeniji agens aktivizma).

Tabela 5. Standardizovani regresioni koeficijenti za članstvo u tradicionalnim i novim organizacijama kao zavisnim varijablama u regresionim modelima

	Verske organizacije	Profesionalne organizacije	Sindikati	Partije	Političke grupe i pokreti	Nevladine organizacije
	R ² = 0.060	R ² = 0.095	R ² = 0.087	R ² = 0.042	R ² = 0.069	R ² = 0.045
Starost	-0,177 (0,069)	0,036 (0,704)	0,140 (0,143)	0,150 (0,127)	0,070 (0,466)	-0,064 (0,513)
Visoko obrazovanje	0,055 (0,565)	0,189 (0,045)	0,027 (0,773)	-0,121 (0,213)	-0,087 (0,362)	-0,034 (0,726)
Formalno zaposlenje	-0,062 (0,444)	0,155 (0,055)	0,222 (0,006)	-0,030 (0,719)	-0,090 (0,268)	-0,044 (0,591)
Muški pol	0,078 (0,333)	-0,090 (0,257)	-0,060 (0,453)	0,011 (0,891)	0,088 (0,273)	-0,113 (0,164)
Koliko je važno da živite u demokratskoj zemlji?	0,070 (0,399)	-0,058 (0,475)	-0,013 (0,878)	0,092 (0,271)	0,128 (0,122)	-0,006 (0,945)
Koliko je Srbija demokratska?	-0,181 (0,052)	-0,108 (0,238)	-0,040 (0,659)	0,098 (0,296)	0,212 (0,023)	0,049 (0,598)
Poverenje u institucije	0,050 (0,590)	0,138 (0,132)	0,011 (0,903)	0,138 (0,143)	-0,216 (0,021)	0,094 (0,316)

Zaključci

Cilj ovoga rada bio je da se utvrde stepen i obrasci političke participacije učesnika u aprilskim protestima, kako bi se ispitalo da li je i u kojoj meri je ovoj vrsti građanskog angažmana prethodio aktivizam njegovih učesnika bilo u okviru političkih angažmana orijentisanih na potrebe građana (i usmerenih prema donosiocima odluka u političkoj sferi), bilo u okviru savremenih repertoara orijentisanih ka ciljevima i difuzno usmerenih ka različitim nosiocima društvene moći. Striktno gledajući, *Protesti protiv diktature* su imali usko političke ciljeve (koji su se odnosili na poštovanje osnovnih demokratskih procedura) i u određenoj meri su baštinili tradiciju protesta usmerenih protiv režima Slobodana Miloševića, koji su se tokom 1990-ih godina serijski ponavljali (naročito kada je reč o karakteru zahteva i repertoaru akcija koje su preduzimane). Ipak, kontekst u kojem su se protesti odigravali značajno se promenio, kao i sredstva mobilizacije učesnika, te način koordinacije i organizacije protesta. Za razliku od sličnih protesta koji su se odigravali pre više od dve decenije, mobilizacija učesnika je ovoga puta mahom počivala na upotrebi društvenih mreža, dok je organizacija bila neformalna, spontana, policentrična i labava. Drugim rečima, s obzirom na način organizacije, aprilski protesti su više odgovarali formi novih društvenih pokreta nego što su se odvijali u ključu tradicionalnih organizacijskih aranžmana (ovde je od naročitog značaja činjenica da se političke partije i formalne političke organizacije nisu pojavljivale ni kao formalni ni kao neformalni organizatori protesta, iako to nije isključivalo povremeno prisustvo pojedinih opozicionih lidera i njihovu latentnu podršku). Kao što je rečeno, iako je karakter zahteva koji su istaknuti bio striktno politički, pisane parole koje su se viđale na protestu u značajnoj meri su ukazivale i na ekonomske probleme u društvu, stavljajući u prvi plan kritiku kapitalizma i posledice neoliberalnih reformi. Na taj način, aprilski protesti su, svojim karakterom, u značajnoj meri iskazivali sličnost sa novim-novim društvenim pokretima.

Rezultati analize empirijskih podataka ukazali su da su neke od opštih tendencija koje su zabeležene u drugim evropskim, a posebno bivšim socijalističkim zemljama, prisutne i među učesnicima u protestu: s obzirom da su predsednički izbori bili neposredan povod protesta, ne čudi podatak da glasanje na izborima predstavlja najzastupljeniji vid političke participacije. Ipak, izuzmemo li glasanje, podaci ukazuju da su učesnici protesta bili angažovaniji u okviru akcija orijentisanih na ciljeve nego onih koje su orijentisane na potrebe građana (kao što su kontaktiranje političara ili doniranje novca strankama). Interesantan je nalaz da je nešto više od jedne polovine učesnika protesta tokom proteklih godina učestovalo na drugim protestima i demonstracijama, i to mahom onim koji su bili organizovani oko urbanih pitanja ili problema koji su nastali kao posledica reformi visokog obrazovanja. Ovi nalazi upućuju nas na zaključak da se različitim protestima i građanskim akcijama neretko mobilišu isti segmenti populacije (mahom, iako ne i isključivo, pripadnici srednje klase¹¹), odnosno da građanski aktivizam predstavlja motor snažnijeg političkog angažmana.

Drugi važan nalaz odnosi se na agense mobilizacije i organizacije različitih vidova političkog ili građanskog angažmana. Naime, uprkos relativno visokom stepenu ranijeg građanskog aktivizma učesnika u protestu, oni se retko odlučuju za pristupanje političkim partijama (njihov udeo je ispod proseka za celokupnu populaciju), ali i drugim formalnim organizacijama. Drugim rečima, čini se da naši ispitanici pokazuju sumnju u efikasnost formalnih mehanizama da utiču na donosioce političkih odluka (pri tome, činjenica da se značajan broj ispitanika samopozicionirao na levom kraju ideološkog spektra, može da predstavlja i indikator činjenice da nijedna politička partija nije ponudila program koji bi im bio ideološki i politički prihvatljiv). Konačno, s obzirom na činjenicu da je veliki broj političkih partija u Srbiji organizovan na klijentelističkim i autoritarnim osnovama (Stanojević, Babović & Gundogan, 2016), nije teško zaključiti zbog čega njihova privlačna moć (pogotovo za mlade) opada (ovo se posebno odnosi na opozicione partije koje ne poseduju resurse na temelju kojih bi bile u prilici da masovnije privuku novo članstvo na klijentelističkim osnovama). Drugim rečima, i ovi rezultati o relativno niskoj stopi članstva u političkim partijama (zajedno sa onima koji ukazuju na izrazito nizak nivo poverenja u institucije koje predstavljaju državu), ukazuju na sličnu tendenciju koja se beleži u zemljama konsolidovanih demokratija – razočarenje u institucije predstavničke demokratije (pri tome, rezultati ukazuju da ispitanici veoma visoko vrednuju značaj i važnost demokratije).

Na drugoj strani, ponovo u skladu sa tendencijama zabeleženim u razvijenim demokratskim zemljama, rezultati ukazuju da se neformalne organizacije, novi pokreti i organizacije civilnog sektora (različite feminističke, LGBTQ, ekološke i dr. organizacije) sve više profilišu kao dominantni agensi građanskog i političkog aktivizma, s tim da i ovde dominiraju one organizacije čije usmerenje nije čisto političko, već socijalno ili identitetsko, odnosno čija je organizaciona struktura fleksibilna i labava, a članstvo fluktuirajuće i neobavezujuće.

11 Da podsetimo, u strukturi uzorka, 44% ispitanika ima visoko obrazovanje (ovaj procenat ne uključuje studentsku populaciju koja tek treba da dostigne navedeni stepen obrazovanja), što ukazuje na dominaciju stručnjačkog sloja među učesnicima protesta.

Konačno, kada je reč o prediktorima političke participacije, rezultati analize ukazuju da, suprotno našim očekivanjima, angažman u novim društvenim pokretima (kao u ostalom i u tradicionalnim) ili repertoarima orijentisanim na ciljeve nije determinisan starošću ispitanika. Iako je 60% naših ispitanika, učesnika u protestima, bilo mlađe od 30 godina, kada je reč o njihovim ranijim angažmanima, nema dovoljno dokaza na temelju kojih bismo tvrdili da je u savremenim uslovima građanski i politički aktivizam rezervisan za mlađe generacije koje se bolje služe novim sredstvima komunikacije i informacionim tehnologijama. Ni resursi, kao što su obrazovanje ili formalno zaposlenje, nisu značajne determinante repertoara aktivnosti, iako imaju izvesnog uticaja na članstvo u profesionalnim, odnosno sindikalnim (ali ne i u drugim) organizacijama. Konačno, treća grupa činilaca – stepen zadovoljstva funkcionisanjem demokratije, poverenje u institucije i uopštena ocena značaja demokratije za društvo – pokazala se značajnim prediktorom samo pripadništva političkim grupama i pokretima, ali ne i ostalih organizacija niti repertoara aktivizma. Drugim rečima, efekat činilaca, koji u evropskom kontekstu, imaju određujući značaj za repertoare i agense političkog i građanskog aktivizma, u specifičnom kontekstu protesta protiv vlasti u Srbiji, prelama se tako da nam ne dozvoljava da donesemo jednoznačne zaključke, a neretko ukazuje na postojanje posve suprotnih tendencija (primera radi, nizak stepen poverenja u institucije predstavničke demokratije i nizak stepen zadovoljstva funkcionisanjem demokratije u Srbiji, uz istovremeno visoko vrednovanje značaja demokratije, upravo je činilac za koji je osnovano pretpostaviti da predstavlja glavni uzrok ranije političke apstinencije ispitanika i visoke motivisanosti da se učestvuje u protestima; na sličan način, relativna deprivacija kada je reč o resursima – na primer, stalno i sigurno zaposlenje – ovde predstavlja dodatni motivator, naročito pripadnika srednje klase, da se priključi protestima, uprkos našim očekivanjima da na protestima dominiraju oni koji nisu u potpunosti lišeni društveno važnih resursa).

Literatura

- Almond, Gabriel and Sidney Verba. 1989. *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. London: Sage Publications
- Ancelovici, Marcos. 2015. *Crisis and Contention in Europe: A Political Process Account of Anti-Austerity Protests*, u: Trezn, H., Ruzza, C. and V. Guiradon (ur.). *Europe's Prolonged Crisis. The Making or the Unmaking of a Political Union*. London: Palgrave
- Badescu, Gabriel and Bogdan Radu. 2010. *Explaining Political Participation in East Central Europe*, u: Halman, L. and M. Voicu (ur.). *Mapping Value Orientations in Central and Eastern Europe*. Leiden – Boston: Brill
- Carmin, Joann and Adam Fagan. 2010. *Environmental Mobilisation and Organisations in Post-Socialist Europe and the Former Soviet Union*. *Environmental Politics*, godina 19, broj 5, strane: 689–707
- Castells, Manuel. 2015. *Networks of Outrage and Hope*. Cambridge: Polity Press
- Della Porta, Donatella. 2015. *Social Movements in Times of Austerity: Bringing Capitalism back into Protest Analysis*. Cambridge: Polity Press

- Della Porta, Donatella. 2009. *Democracy in Social Movements*. Basingstoke: Palgrave Macmillan
- Della Porta, Donatella, Andretta Massimiliano, Mosca, Lorenzo and Herbert Reiter. 2006. *Globalization from Below*. Minneapolis: University of Minnesota Press
- Della Porta, Donatella and Mario Diani. 2006. *Social Movements*. Blakwell Publishing
- Della Porta, Donatella and Sidney Tarrow. 2005. *Transnational Protest and Global Activism*. Lanham, New York, Toronto, Oxford: Rowman and Littlefield Publishers
- Fagan, Adam. 2010. *Europe's Balkan Dilemma: Paths to Civil Society or State-Building?* London: I. B: Tauris
- Forbrig, Joerg. 2005. Introduction: Democratic Politics, Legitimacy and Youth Participation, u: Forbrig, J. (ur.). *Revisiting Youth Political Participation*. Strasbourg: Council of Europe
- Fortin, Jessica. 2012. Is There a Necessary Condition for Democracy? The Role of State Capacity in Postcommunist Countries. *Comparative Political Studies*, godina 45, broj 7, strane: 903–930
- Franklin, Mark. 2002. The Dynamics of Electoral Participation, u: Leduc, L., Niemi R. and P. Norris (ur.). *Comparing Democracies 2: Elections and Voting in Global Perspective*. Thousand Oaks CA: Sage
- Giugni, Marco and Maria Grasso. 2015. *Austerity and Protest: Popular Contention in Times of Economic Crisis*. London: Routledge
- Golubović, Zagorka. 2007. *Probuđene nade – izneverena očekivanja*. Politika i svakodnevni život III. Beograd: Heinrich Boll Stiftung
- Grasso, Maria and Marco Giugni. 2016. Do Issues Matter? Anti-Austerity Protests' Composition, Values, and Action Repertoires Compared, u: Ryan, H.E. i A. M. Pena (ur.). *Protest, Social Movements and Global Democracy since 2011: New Perspectives*. Emerald Group Publishing Limited
- Hafner Fink, Mitja. 2012. Political Participation, Democratisation and Citizens' Values in Europe. *Teorija in praksa*, godina 49, broj 3, strane: 545–565
- Hooghe, Marc and Ellen Quintelier. 2013. Political Participation in European Countries. The Effect of Authoritarian Rule, Corruption, Lack of Good Governance and Economic Downturn. *Comparative European Politics*, godina 12, broj 2, strane: 209–232
- Horvat, Pia and Geoffrey Evans. 2011. Age, Inequality, and Reactions to Marketization in Post-Communist Central and Eastern Europe. *European Sociological Review*, godina 27, broj 6, strane: 708–727
- Howard, Marc Morje. 2003. *The Weakness of Civil Society in Postcommunist Europe*. Cambridge: Cambridge University Press
- Ilišin, Vlasta, Bouillet, Dejana, Gvozdenović, Anja i Dunja Potočnik. 2013. *Mladi u vremenu krize*. Zagreb: IDIZ i Zaklada Friedrich Ebert
- Inglehart, Ronald and Pippa Norris. 2016. *Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash*. Faculty Research Working Papers, Harvard Kennedy School
- Inglehart, Ronald. 1997. *Modernization and Postmodernization*. Princeton, NJ: Princeton University Press

- Kovacic, Marko and Danijela Dolenc. 2017. Youth Participation in Eastern Europe in the Age of the Austerity, u: Pickars, S. and J. Bessant (ur.). *Young People Re-generating Politics in Times of Crisis*. London: Palgrave
- Kriesi, Hanspeter, Koopmans, Ruud, Duyvendak, Willem Jan and Marco Giugni. 2002. *New Social Movements in Western Europe*. London: UCL Press
- Letki, Natalia and Geoffry Evans. 2005. Endogenizing Social Trust: Democracy in East-Central Europe. *British Journal of Political Science*, godina 35, broj 3, strane: 515–529
- Letki, Natalia. 2003. *Explaining Political Participation in East-Central Europe: Social Capital, Democracy and the Communist Past*. Nuffield College Politics Working Paper. Oxford: Oxford University Press
- Lussier, Danielle. 2011. Contacting and Complaining: Political Participation and the Failure of Democracy in Russia. *Post-Soviet Affairs*, godina 27, broj 3, strane: 289–325
- Martin, Greg. 2015. *Understanding Social Movements*. New York: Routledge
- Muller, Edward and Mitchell Seligson. 1994. Civic Culture and Democracy: The Question of Causal Relationships. *The American Political Science Review*, godina 88, broj 3, strane: 635–652
- Norris, Pippa. 2004. *Young People and Political Activism. From the Politics of Loyalties to the Politics of Choice?* Harvard University Papers
- Norris, Pippa. 2007. *Political activism: New Challenges, New Opportunities*. The Oxford Handbook of Comparative Politics, Oxford: Oxford University Press
- Patnam, Robert. 2008. *Kuglati sam*. Novi Sad: Mediterran Publishing
- Pešić, Jelena i Tanja Kasumović. 2016. Vrednosne orijentacije političke elite: politički i ekonomski liberalizam, u: Lazić, M. (ur.). *Politička elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: ISI i Čigoja štampa
- Pickerill, Jenny and John Krinsky. 2012. Why Does Occupy Matter? *Social Movement Studies*, godina 11, broj 3–4, strane: 279–287
- Poleti, Dunja, Lazić, Selena i Jelisaveta Vukelić. 2016. Delatni potencijal političke elite, u: Lazić, M. (ur.). *Politička elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: ISI i Čigoja štampa
- Stanojević, Dragan, Babović, Marija and Dragana Gundogan. 2016. *Actors, Resources and Mechanisms of Clientelism in Serbia*, u: Cvejić, S. (ur.). *Informal Power Networks, Political Patronage and Clientelism in Serbia and Kosovo*. Belgrade: SeConS
- Uslaner, Eic. 2008. The Foundation of Trust: Macro and Micro. *Cambridge Journal of Economics*, godina 32, broj 2, strane: 289–294
- Verba, Sidney and Norman Nie. 1972. *Participation in America: Political Democracy and Social Equality*. New York: Harper and Row
- Vukelić, Jelisveta and Dragan Stanojević. 2012. Environmental Activism as a New Form of Political Participation of the Youth in Serbia. *Sociologija*, godina 54, broj 2, strane: 387–399
- Walgrave, Stefaan and JorisVerhulst. 2011. Selection and Response Bias in Protest Surveys. *Mobilization: An International Quarterly*. godina 16, broj 2, strane: 203–222

Dodatak

Tabela 6. Korelaciona matrica – poverenje u institucije, zadovoljstvo stepenom demokratije, ocena značaja demokratije i učesće u repertoarima orijentisanim na građane i ciljeve

	Poverenje u institucije	Koliko je Srbija demokratska?	Koliko je važno da živite u demokratskoj zemlji?	Orijentisanost na građane	Orijentisanost na ciljeve	Muški pol	Visoko obrazovanje	Formalno zaposlenje	Starost
Poverenje u institucije	1	.495**	-.115	.072	-.079	.046	-.174*	-.114	-.351**
Koliko je Srbija demokratska?	.495**	1	.132	.341	.300	.541	.022	.132	.000
Koliko je važno da živite u demokratskoj zemlji?	.000	.149	1	.062	-.076	.016	-.198**	-.011	-.328**
Orijentisanost na građane	-.115	.149	.051	.417	.325	.837	.009	.882	.000
Orijentisanost na ciljeve	.132	.149	.051	.051	.294	-.163*	.260**	-.003	.072
Muški pol	.072	.062	.051	.508	.402**	-.211**	.001	.966	.358
Visoko obrazovanje	.341	.417	.508	.402**	.000	.005	.130	-.045	-.065
Formalno zaposlenje	-.079	-.076	.080	.402**	1	-.002	.018	-.014	.141
Starost	.300	.325	.294	.000	.982	.810	.810	.854	.069
	.046	.016	-.163*	-.211**	-.002	1	-.127	.113	-.155*
	.541	.837	.032	.005	.982	.095	.095	.137	.045
	-.174*	-.198**	.260**	-.115	.018	-.127	1	.246**	.501**
	.022	.009	.001	.130	.810	.095	.001	.001	.000
	-.114	-.011	-.003	-.045	-.014	.113	.246**	1	.055
	.132	.882	.966	.557	.854	.137	.001	.001	.478
	-.351**	-.328**	.072	-.065	.141	-.155**	.501**	.055	1
	.000	.000	.358	.401	.069	.045	.000	.478	